

զանոնք իսպառ բնաջինջ ընել կը ցանկար, տեսնելով որ մանկաժողովի միջոցաւ պիտի չյաջողի իր նպատակին հասնիլ⁽¹⁶⁾, կը խորհի տնտեսական ճնշումով կործանել զանոնք. ուստի կը հրամայէ երեք տեսակ խաւանի⁽¹⁷⁾ ենթարկել Հայերը, մարդ զըլուս պահանջելով տասը, հինգ կամ երեք զրուշ⁽¹⁸⁾։ Խարածին հաւաքիչը այնքան բարի և զթասիրտ էր, կ'աւելցնէ Դարանաղցի, որ շատ անգամ աղքատներուն տուրքը իր քսակէն կը վճարէր։ Դարանաղցի անոր կը դիմէ միասին տանելով Ալիի գիրը։

«Եւեալ մեր զնացաք մօրն և զԱլի գիրն տարաք» (էջ 211)։ Այս զիմումէն ետք, Հաւապ էֆէնտին, միւֆթին⁽¹⁸⁾, Խալիլ փաշա⁽¹⁹⁾ և տեֆթերտար պեքիր⁽²⁰⁾ «զգլիրն Յալի» (էջ 211) անհետով, կը խնդրեն սուլթան Մուրատ Դ-է, որ յաջորդած էր Մուսթաֆային, 11 Սեպտեմբեր 1623ին, տասնեակու տարեկան հասակին, նուազեցնել Հայերէն զանձելի խաւանին սակը, եւ կը յաջողին⁽¹⁶²⁶⁾։

Դարանաղցի երկու անգամ եւ կը յիշէ Ալիի անունը, էջ 213, ուր կը պատմէ թէ Ապազա փաշա երազին մէջ «Հազար Յալին» տեսած է, և էջ 540, ուր Ալին կը յիշէ Մուհամմատին օրը (Տպագրուած են զըլխադրով)։ Ժամանակագրութեան մէջ չենք հանդիպիլ ալի անականին, եթէ ճիշդ է որ հոն գործածուած բոլոր ալիները և յալիները ուրիշ բան չեն բայց եթէ Ալի յատուկ անունին սեռականը, ինչպէս կը հետեւի վերջիլիալ բոլոր յառաջընթացներուն մէջ այս բաներուն գործածութենէն։

Բայց կարելի է առարկել թէ արտակարգ զուգահիշութեամբ մըն է որ ալի

ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Բ. ՄԱՍ

ԵՂԻՇԷ ԵՒ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Ի՞նչ արժէք որպէս պատմութիւն։ Ի՞նչ արժէք որպէս գեղեցիկ գրականութիւն։ Ոչ մէկ արժէք։ Երկու ճակատի վրայ ալ։

«Այժմեան խմբագիր Եղիշէն կեղծիք է, զուրկ պատմական արժէքէ» (207)։

«Այս կերպարանքի մէջ պատմուածքը աւելի ճարտասանական շարադրութիւն քան պատմական գրուածք կը ներկայանայ» (521)։

Իսկ որպէս գեղեցիկ գրականութիւն հարկ կ'ա՞յ կրկնելու Հ. Ակինեանի զաղափարը, երբ համբալ խմբագիրը կը խորովէ նոյնիսկ քերականական կանոններու իր տգիտութեամբ։

«Խմբագիր Եղիշէի մէջ ոչ միայն լեզուն ասպարէսներով հեռու է Ե. զարու լեզուի նկարագրէն, այլ և կը զանազանուին Զ. զարու հեղինակ սուրբ և ականասեւ պատմագիր Եղիշէի և է. զարու խմբագիր սուր, երազասեւ Եղիշէի լեզուններու մէջ ինքնատիպ հնչիւններ» (206)։

Հետեւեալը մեզի անհասկնալի է.

«Իսկ բնագրին ստացած տխրող կերպարանքը, իրողութեանց չփոթ ցուցադրութիւնը . . . կը բերեն բիծ ճարտար

մանցուր, ևն. աստիճանաց մէջ ալի համազօր է Ալի անձնանունին սեռականին և թէ ալի, յալի բառերը միայն «բարձր, բարձրագոյն» կը նշանակեն։

Փարատելու համար այսպիսի կասկածներ, եթէ գոյութիւն ունին, յաջորդ յօդուածով կը քննենք ժամանակագրութեան մէջ ալի կամ յալի մանցուր և ալի կամ յալի անհամա, ալի գիր, ալի ձեռագիր աստիճանաց մէջ գործածուած բառերը և անոնց վերաբերեալ տեղեկութիւնները։

Բարիկ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(16) Ասիկա Դարանաղցիի վերագրումն է։ Մանկաժողովին նպատակն էր ենիւէրիններուն թիւը և անոնց ազդեցութիւնը աւելցնել։ Կարելի էր մանկաժողովով Հայերը կամ ուրիշ ժողովուրդ մը բնաջինջ ընել։

(17) Խաւանը ոչ-մահմտականներէն զանձուած զխահարկն է։ Իսլամական պետութեանց մէջ խաւանը ի սկզբան տարբեր իմաստ ունէր։

(18) Կրօնական օրէնքին (եֆի) մասնագէտներ, որ ճերմա (օրինական խորհրդակցութիւն) կուտային, կը կոչուէին միւֆթի։

(19) Նախկին մեծ-ժողովակալ և մեծ-եպարքոս օրինական ծագումով, ծնած Զէյթուն։

(20) Ելիմտական բարձրագոյն պաշտօնատար։

մատենագրի անուան, որ հայկաբանութեան և գեղեցիկ ոճի հեղինակ ճանչուած է» (522)։

Ո՞ր ճարտար մատենագիր։ Իսկակա՞ն եղիչէի։ Բայց անկէ ճանաչելի գրութիւն մը չունինք, ըստ Հ. Ակինեանի, որ հայկաբանութեան և գեղեցիկ ոճի հեղինակ ճանչցնէր զինք մեզի։ Չէ՞ որ Սկզբնագիրը խորագրուած է։ Միթէ ըսել կ'ուզուի թէ ճարտար մատենագիրը խմբագրէրն է, որու վարկին բիծ կը բերեն բնագրին ստացած տխրիկ կերպարանքը և իրողութեանց շփոթ ցուցադրութիւնը։

Այս անշուշտ աննշան զիտողութիւն մ'է Հ. Ակինեանի բանասիրա-վերլուծական լարերինթոսին մօտ և մենք այնքան ալ բծախնդիր չենք ըլլար կանգ առնելու, այլ յիշելով կ'անցնինք։

Հ. Ակինեան, որ այնքան կը սիրէ հեղինակներէ բաղդատական հատուածներ քով քովի դնել իրեն առաջադրած ունէ տեսակէտ մը ապացուցանելու համար, կը զլանայ եղիչէի բնագրէն և խորագրուածէն նմոյշներ տալ, որը այս պարագային չափազանց ձեռնտու պիտի ըլլար իրեն։

Չի կրնար ըսել թէ բնագրիւ թո՛հ ուրո՛հ է և անճանաչելի, քանզի խմբագրուած եղիչէի Գ. Յեղանակէն 44 տող կ'արտագրէ և կ'ըսէ թէ «տողերս Սկզբնագիր եղիչէին կը վերաբերին» (217)։

Կ'երեւի խմբագրի անզգոյշ մէկ վայրկեանին հանդիպեր է, որ այս 44 տողերու մէջ յիշատակուած Մոզպետի խօսքերը եղածին պէս ձգուեր է։

Լաւ որ խմբագրողը չէ գրած այն չոգեպնդ արագութեամբ որ Հ. Ակինեանի երկու հատորները անհաճոյ սխալներով կը լեցնէ։ Զոր օրինակ, ի՞նչպէս բացատրել հետեւեալը բացի հմտառատ Հօր ճեպընթաց վաղ քով։

Հայր Ակինեան կը խօսի եղիչէի և Բարձումայի մասին։ Մծբինի Եպիսկոպոս Բարձուման մեռած է 492 կամ 494 թուին (61)։ Հ. Ակինեան կը գրէ. «Բայց թէ Բարձուման հանդիպած է Մոկաց լեռներու վրայ ճգնող եղիչէի մը, եղա՞մ է հմուտ հայերէնի, կարգաւ և հասկնալու չափ եղիչէի մատենը, այս կը փնայ վիճելի» (63)։ Շատ բարի։ Բայց անմիջապէս կը շարունակէ. «Այն անվիճելի է սակայն, որ եղիչէի մատենը 590էն առաջ հրապարակ չէր կրնար

եկած ըլլալ»։ Շատ ոչ-բարի։ Եթէ անվիճելի է, որ եղիչէի գիրքը 590էն վերջ հրապարակ եկաւ, ալ 494ին մեռնող Բարձումայի զայն տեսնելը վիճելի չի կրնար ըլլալ, այլ անկարելի։

Քչիկ մը ուշադրութիւն որքա՞ն չարանք պիտի խնայէր ընթերցողին և, ինչո՞ւ չէ, նաև Հ. Ակինեանին, քանզի եթէ իր գիրքը տպուելէն վերջ կրկին կարգաց զայն, ի՞նչ կը զգայ ի տես նման յայտարարութիւններու։

7

«Սկզբնագիր եղիչէի ձայնը պէտք է լսել աւերակներու տակէն» (207), կը գրէ Հ. Ակինեան։

Շատ լաւ։ Կը խորհիս թէ՛ իր հիմնական թէզը ապացուցանելու համար աս միակ տըրամարանական քայլն է։ Այսինքն՝ Սկզբնագիր եղիչէին գոյութիւնը կրնայ փաստուիլ միմիայն ներկայ մեր ունեցած եղիչէն ուսումնասիրելով։ Քանզի Սկզբնագիր եղիչէն ուրիշ գրութիւններ չունինք և ոչ ալ միւս հին հայ մատենագիրներու մէջ ունէ յիշատակութիւն կայ այս իսկական եղիչէի մասին։

Զեոքս ունեցած եղիչէն 153 էջ է, (Վենետիկ, 1859)։

Սկիզբի երկու էջը, 5 և 6, որ ընծայական է, մնացած է անվթար, կ'ըսէ Հ. Ակինեան, «խմբագրիչը հարկ չէ տեսած փոփոխելու զայն, որովհետև նկատած է ամբողջն այլաբանական» (131)։

Սա կամայական յայտարարութիւն մ'է, որու համար ունէ փաստ չունի Հ. Ակինեան բացի իր խօսքը։ Որովհետև սոյն ընծայականին մէջ ժամանակի մասին ունէ ակնարկութիւն չկայ, Հ. Ակինեան յարմար կը դատէ բարենիշ մը տալ անգութ, անգէտ և չարագործ գեղծարարին, որ այս երկու էջը չէ չարափոխած։ Թէ և կ'ակնկալէինք որ Հ. Ակինեան այս երկու անվթար մնացած էջերու ցուցադրած սքանչելի հայկաբանութիւնը — չէ՞ որ իսկական եղիչէին են սոյն զոյգ էջերը — բաղդատէր փոխուած էջերու անճարակ հայկաբանութեան հետ։ Ինչո՞ւ այս պատահութիւնը փախցուցրէ է, երբ այդ այնքան պիտի սատարէր իր առաջադրած ենթադրութիւնը զօրացնելու։

Անցնինք:

Ա. Յեղանակը, ինչպէս տեսանք վերև, Հ. Ակինեան կ'ըսէր թէ «Ամբողջը կը համարվի խմբագրչէն»: Ինչո՞ւ: Որովհետև «ինքն իւր մէջ չի կազմեր ամբողջութիւն, միասնական միտք, չ'ամփոփեր սրոյ ժամանակ: Չունի նաև ինքնայատուկ սկզբնաւորութիւն պատշաճ եղիչէի ճառագրական ոճին» (143):

Բայց Հ. Ակինեան կ'ապշեցնէ մեզ իր հնարամիտ կարողութեամբ երբ մինակ վեց էջնոց Ա. Յեղանակին մէջէն 19 տող վեր կ'առնէ. «Նաև արջք օրհասականք. և այլն» . . . և կ'ըսէ. «Եղիչէի այս ամբողջ հատուածը, ինչպէս ինծի կ'երեւայ, նախնաբար կը զանուէր վերջարանին մէջ, ուստի մասն էր է. Յեղանակին. խմբագրողը չէ հաւնած և զետեղուած է Ա. Յեղանակին մէջ, բոլորովին անյարմար տեղ մը» (67):

Ի՞նչ կրնանք ըսել, Անցնինք:

Բ. Յեղանակ. «Այժմեան օրինակին մէջ Բ. Յեղանակին նիւթ մատակարարած է նաև Սկզբնագրին Ա. Յեղանակը» (148): Ինչէ՞ն գիտէ Հ. Ակինեան Սկզբնագրին Ա. Յեղանակը, և ի՞նչ հիման վրայ կ'ըսէ թէ այդ նիւթ մատակարարած է այժմու Բ. Յեղանակին: Զոր ինչ ասացի՞ ասացի:

Գ. Յեղանակ. «Վասն Միաբանութեան Սուրբ Ուխտին Եկեղեցւոյ», Հ. Ակինեան կ'ըսէ. «Կ'ենթադրէ և է՝ արդեամբք այն ուխտն, որ կնքուեցաւ 572ին Հայոց և Յունաց մէջ» (151):

Ա՜հ, աւերակներու տակէն Սկզբնագիր եղիչէի ձայնն է որ կը լսէ Հ. Ակինեան, բայց չյօժարիր սոյն Գ. Յեղանակը վերլուծելով ըսել թէ, ահա այս և այս և այս տողերու հիման վրայ է որ 572 թուականի ուխտին կը վերագրեմ այս Յեղանակը:

Բայց հոս ալ Հ. Ակինեան հիանալի ճարպիկութեամբ 40-50 տող վեր կ'առնէ ուր Մոզպետը կը խօսի, և կ'ըսէ. «Տողերս Սկզբնագիր եղիչէին կը վերաբերին. տեսարանը Դունոյ առջև կը կատարուի»:

Երախտապարտ ենք, Հայր, թատերաբեմն ալ որոշելուդ համար, քանզի որքան մտքի քրտինք թափեցինք յիշածդ տողերու և ամբողջ Գ. Յեղանակի վրայ, չկըրցանք քաղաքը որոշել:

Դ. Յեղանակի, որ միայն վեց էջ է, պարունակութեան մասին չէ որ խմբագրիչը

կը ձաղկէ, այլ վերնագիրը Հարափոխելուն համար, որը մեզի գարմանք պատճառեց: Ներկայ վերնագիրն է. «Վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոյ»:

Հ. Ակինեան. «Դ. Յեղանակ. 'Երկպառակութիւն ոմանց բաժանելոց ի նմին սուրբ ուխտէ': Խմբագրիչը, որ եղիչէի Վարդանանցէն Վասակագիրք մը յերկրեւ կը ձգտի, այս խոստարանութիւնը խեղաթիւրած և վերածած է. 'Վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոյ'» (153):

Ի՞նչ պէտք մեկնաբանութիւններու: Անցնինք:

8

Որքան յախուռն և վճռական է Հ. Ակինեան: Արդեօք երկար տարիներ բանասիրական դաշտերու մէջ աշխատի՞լն է զինք այսքան յանձնապատասխան դարձուցած, այն աստիճան որ չի վարանիր կտրական վճիռներ արձակելու աջ ու ձախ:

Բ. Յեղանակի մէջ կը գտնուի Միհր-նէրսէհի նամակը և Հայոց պատասխանը սոյն նամակին: Այս երկու նամակները կը գրաւեն տասներկու էջ:

Հ. Ակինեան կ'ըսէ թէ Միհրնէրսէհի նամակը կեղծիք է (ստորագոյսը իրեն) և խմբագրին ստեղծագործութիւնը (592), Հայոց պատասխանն ալ յօրինուած է խմբագրէն (629):

Շատ լաւ, թող անանկ ըլլայ: Բայց մեր դարմանքը չենք կրնար զսպել երբ հնարագէտ Հայրը իր կողմէ հետեւեալ դադափարը կը յայտնէ. «Ինձ կը թուի թէ ոչ թէ Պատասխանն Նամակէն, այլ ընդհակառակը Նամակը Պատասխանէս ետքը գրուած է» (629):

Ի՞նչ հարկ կար այս «Ինձ կը թուի»ին: Մեղք չէ՞ մեզի, որ արդէն լարիւրինթոս մը առաջնորդուած ենք, ուրկէ ոչ միայն ինքզինքնուս դուրս հանելու կը ջանանք, այլ նաև մեզ հոն առաջնորդողը:

Հայ բանասիրութեան մէջ թերեւս աննախընթաց բռնադժբօսիկ եւ կամայական վերլուծման կարկառուն օրինակը մեզի կը հայթայթէ Հ. Ակինեան, երբ Սկզբնագիր եղիչէի եօթը Յեղանակներու ժամանակը կուտայ (145):

Ա. 540-570 ժամանակ:

Երեսուն տարուայ շրջան: Ուսկի՞ց կը ճշդէ այս ժամանակաշրջանը: Մեր ունեցած Եղիշէի Ա. Յեղանակէն՝ Այդ Յեղանակը ընդամենը մինակ վեց էջ է, ուր առաւելապէս կը խօսուի Յազկերտ թագաւորի մասին: Այլ մէկ դոյզն ցուցմունք վերոյիշեալ 30 տարիներու գէպքերու մասին: Եւ արդէն Հ. Ակինեան ինքն իսկ ակնարկելով Ա. Յեղանակին և Բ. Յեղանակի առաջին վեց էջերուն՝ կը զօգտէր. «Այլ մի պատմական արժէք չունի այժմ Պատմութեան 7-18 էջերը» (582):

Բ. Յեղանակ, 570-572.

Դ. Յեղանակ, 572-576.

Դ. Յեղանակ, 575-576.

Ե. Յեղանակ, 576.

Զ. Յեղանակ, 575-576.

Է. Յեղանակ, 577-595:

Որպէսզի կարելի ըլլայ ունէ բանասէրի կամ պատմագրի լուրջ նկատողութեան առնել վերեւի չարքը, Հ. Ակինեան զանոնք հետեւցուցած ըլլալու է մեր այժմեան «աւերակոյտ», «թոհ ու բոհ» Եղիշէի պարունակութեան գիտական վերլուծումէն:

Աս չէ ըրած, որովհետեւ չէր կրնար: Իրեն հնարած վարկածը ապացուցանելու համար ցուցմունքներ չգտնելուն՝ ստիպուած «Եղիշէի», զեղծարար, աւերակոյտ, թոհ ու բոհ, ևայլն՝ եզրակացութիւններու անթացուպը կը գործածէ, որպէսզի ներկայ Եղիշէէ ապացոյց ուղղներուն կարենայ պատասխանել թէ, եղբայր, ի՞նչպէս այդ թոհ ու բոհեալ աւերակոյտն մէջբերում կրնամ ընել, երբ զեղծարարը այնքան անխղճօրէն վերիվայր չըջած է ամէն ինչ:

Ուստի՞:

Ուստի մուտքի չկայ, կ'ընդունիս ըսածներս և այդպիսով Եղիշէի մատենանը որպէս պատմական աղբիւր ոչնչացուցած կ'ըլլանք:

9

Եթէ Հ. Ակինեան սկսնակ բանասէր մը ըլլար, իր այս 779 էջ գիրքը կարդալէ վերջ (տակաւին Գ. Հատորն ալ պիտի գայ) առանց խղճահարութեան և ամենայն լըրջութեամբ պիտի թելադրէինք:

«Բանասիրութիւնը երկուստեք Ակինեանի յարմար ասպարէզ մը չթուիր ըլլալ:

գտնելով այս երկու հատորներէն: Կը զընահատենք իր եռանդը, բայց փնասակար կը համարինք զայն հեղինակին, երբ անոր կը ստիպէ անհաւանական վարկածներ որդեգրել, և զանոնք ապացուցուած տեսնելու փութաջանութենէն մղուած զինք բռնազրօսիկ եզրակացութիւններու կ'առաջնորդէ: Կամ զինք փորձութեան կը ձգէ՝ կարծիքէն իրողութիւն մը հաստատելու, փոխանակ իրողութենէն՝ կարծիք: Եւ մահաւանդ իր զարգացման համար փնասակար կը գտնենք իր չորեքվինդ արագութեամբ գրելը, որ յաճախ հակասութիւններու մէջ կը գլուորէ հեղինակը»:

Սորենացիի և Եղիշէի վերաբերմամբ Հ. Ակինեանի ելոյթը նկատի ունենալով, զժբախտաբար վերի մտքերը բարեփոխելու ճամբայ մը չենք տեսներ:

Մենք գոհացանք մի միայն իր գիրքը քննելով, ցոյց տալու չիտիք որ կը տիրէ հեղինակին մտքին մէջ, սկսած իր անհաւանական ենթադրութենէն, մինչև խառնափնթոր հակասութիւնները:

Մեր հին պատմութիւնը արդէն մթին կէտեր չատ ունի, հարկ չկայ զանոնք ալ աւելի մթագնելու հապճեպ մտամարդանքներով: Տրամարանական և մեթոտիկ վերլուծումէ պէտք չէ չեղինք նոյնիսկ եթէ եզրակացութիւնը սիրելի չըլլայ մեզի: Մեր բանասիրութեան ճամբան խոչնդոտներով լի արահետ մ'է, ուր պէտք է ընթանանք քայլ առ քայլ, և ամէն մէկ քայլ միւսին տրամարանօրէն օղակուած:

Մենք երջանիկ պիտի համարինք ինքզինքնուս՝ եթէ Հ. Ակինեան յաջորդ զեղծարարի ետեւէն երթալուն մօտենայ իր ծանր աշխատանքին որպէս գիտնական մը:

Այդ կը պահանջէ, ի միջի այլոց, Հայ Պատմութիւնը:

ՀՐԱՆԴ. Ք. ԱՐՄԷՆ

(8)

